

DOLAYLI AKIL YÜRÜTME

HUC CET → DELÎL → İSTİDLÂL: Kendisiyle matlubu(taleb edilen/bulunmak istenilen) şeyi elde etmeye doğru yönlendirilen önermelerden oluşan şeye “hüccet” denilir; bu(yani bu oluşum) matlubu ıspat için hasma(muhataba) doğru yönlendirilirse “delil” olur, çünkü (artık) matluba delâlet eden olur; işte bu delâletin biçimi(hey’eti) ve telifi (bir araya getirilmesi) “istidlâl” olur.

KIYAS İLE İSTİKRA ARASINDAKİ FARK

-Kıyasın sonucu daima ya öncüllerinden küçük olur, ya da o öncüllere eşit olur.

Eşit olmasının örneği şöyledir: Canlı ya konuşan/düşünendir, ya da konuşan/düşünen değildir. Buradaki hasır(sınırlama aklidir. Çünkü canlı için bu iki durum dışında bir şey yoktur. Konuşmayan/düşünmeyen ölür. Konuşan/düşünen ölür. Canlı ölür. Bu sonuç, öncüllere eşittir. Çünkü canlı, konuşmayan/düşünmeyene ve konuşana/düşünene eşittir.

Küçük olmasının örneği: Zeyd insandır. Her insan ölür. O halde Zeyd de ölür. Bu sonucun öncüllerinden daha küçük olduğu açıktır.

-Eksik İstikranın sonucu daima öncüllerinden büyüktür. Tam istikra'nın sonucuna gelince, onun sonucu daima öncüllerine eşittir.

Eksik istikranın sonucunun daima büyük olmasının örneği: Bir parça demiri yüksek ısıdaki ateşe tuttuğumuzda onun genişip ermeye başladığını görürüz. Bu işlemi beş kere on kere yaptığımızı düşünelim. Her seferinde aynı şey olur. Böylece külli/herkesçe kabul gören bir kaideye ulaşılır: Yüksek ısı bir ateşe tutulan demir erir. Dolayısıyla buradaki sonucun öncüllerinden daha büyük olduğu açıktır.

Tam istikranın sonucunun daima öncüllerine eşit olmasının örneği: İstisnası olmaksızın tikellerin tamamının durumunu araştırmaktır. Böyle olduğu zaman da istikra kesin bilgi ifade eder. Örneğin biz insan fertlerinin tamamının büyüdüğünü görüyoruz. Ve biz de insanın büyüdüğü şeklinde bir bilgi ortaya çıkıyor. Görüldüğü gibi sonuç, öncüllerden büyük değildir; ona eşittir.

KIYAS

- Matluba ulaşmak için sıhhati kabul edilmiş genel kaideleri zihnin kullanmasıdır.
- Ortaya konulduklarında zatları gereği kendilerinden başka bir sözün zorunlu olarak gerekli olduğu sözlerden oluşan delillendirmediir.
- Tümel hakkında verilmiş hükmü ispat etme veya etmem şeklinde tikel içinde kullanmaktır.
- İki veya daha fazla önermeden/öncülden bir önerme elde etmektir.
- Tümelin/küllînin halini tikelin hali hakkında kullanmaktır.

TEMSÎL

- Zihnin, aralarındaki müştereklik/benzerlik yönünü kullanarak iki şeyden birinin hükmünü diğerine intikal ettirmesidir.

İSTİKRA

- Zihnin tikel şeyleri mükerreren kullanması ve onlardan umumi/küllî/herkesin kabul ettiği bir hüküm çıkarmasıdır.

SEÇMELİ(İSTİSNAİ) KIYAS

Öncüllerinden biri bitişik veya ayrıık şartlı, diğeri de yüklemlı olmak üzere sonucun aynı veya çelişiiğii öncüllerinde zikredilen kıyaslardır.

Sonucun aynısına örnek:

(1) Eğer bu insan ise canlıdır.

Ancak bu insandır.

O halde canlıdır.

(2) Muhammed bilgin ise ona saygı gereklidir.

Ancak Muhammed bilginidir.

O halde Muhammed'e saygı gereklidir.

Sonucun çelişiiğine örnek:

(1) Eğer bu insan ise canlıdır.

Ancak canlı değildir.

O halde insan değildir.

(2) Şayet Muhammed adil ise Allah'a asi gelmez.

Ancak o, Allah'a asi gelmektedir.

O halde Muhammed adil değildir.

BİRLEŞMELİ KIYAS (İKTİRANİ) KIYAS

Öncüllerinin ikisi de yüklemli, ikisi de şartlı veya biri şartlı, diğeri yüklemli olmak üzere ne sonucun aynısının, ne de çelişğinin öncüllerinde bil-fiil zikredilmediğı kıyastır.

Yüklemnin Örneğı:

Bu insandır.

Her insan cisimdir.

.....

O halde bu da cisimdir.

Şartlının Örneğı:

Her ne zaman su akıcı olursa korunmuş olur.

Her ne zaman korunmuş olursa kendisinde pislik bulundurmaz.

.....

O halde her ne zaman su akıcı olursa kendisinde pislik bulundurmaz.

EŐİTLİK KIYASI

Örnekleri

A B'ye eşittir.

B de C'ye eşittir.

O halde A C'ye eşittir.

.....

2, 4'ün yarısıdır.

4 de 8'in yarısıdır.

O halde 2, 8'in yarısıdır.

A B'nin karşıtıdır.

B de C'nin karşıtıdır.

O halde A C'nin karşıtıdır.

X şahsı Orhan Genecebay'ı dinler.

Orhan Genecebay da Y şahsını dinler.

O halde X şahsı Y şahsını dinler.

A B'den farklıdır.

B de C'den farklıdır.

O halde A C'den farklıdır.

KIYASIN TEKNİK TERİMLERİ

01. KIYASIN SURETİ: Önermeler arasında ortaya çıkan oluşumun biçimi kastedilir.
02. ÖNCÜL: Kendisiyle kıyasın suretinin oluşturulduğu her önermedir. Yani bir önermeyi kıyasta kullandığımızda artık ona önerme değil, öncül deriz. Öncüller aynı zamanda “kıyasın maddesi” olarak da isimlendirilir.
03. MATLÛB: Büyük öncülü küçük öncül hakkında tatbik etmeden önceki netice veya kıyastan lazım gelen/gerekli olan sözdür. Kıyasın öncüllerinden gerekli olan neticedir. Bazen ona “söz”, bazen “netice/sonuç”, bazen “matlûb”, bazen de “dava” denilir. Burada lazım gelen/gerekli olan ilse kastedilen şudur: Öncüller kabul edildiğinde/yani onlardan kıyas kurulduğunda sonuç dediğimiz şey zorunlu olarak ortaya çıkar. Yani lazım/gerekli olan ile melzûm/gerektirenin arasının ayrılması imkansızdır. “Netice” denilmesine gelince, kıyasın iki (veya daha çok) öncülünden bir sonuç/netice ortaya çıkar. Matlûb olarak isimlendirilmesine gelince bu şu anlama gelir: Burhanın ve delilin ikame edilmesinden önce bir iş, ispatı matlûb olan/taleb edilendir. Ama burhan ve delil onun hakkında ikame edildikten sonra artık o iş sabit olur. Dava olarak isimlendirilmesine gelince, bunu da şöyle anlamak gerekir: Mesela şayet bir şey farz edilse

hasım kıyasın sonucunu münakaşa edebilir. İşte tam bu noktada onu “dava” olarak isimlendiririz. Bu “dava” hakkında burhan ikame edersek bu sefer “matlûb” olur.

04. NETİCE: Matlûbun aynıdır; ancak kıyastan elde edildikten sonra netice olarak isimlendirilir.
05. TERİMLER: Öncüllere ait zâti parçalardır. Yüklemler önermenin zati parçaları “konu” ve “yüklem”; şartlı önermenin zati tarafları “mukaddem” ve “tali”dir.
06. ORTA TERİM: Her iki öncülde tekrar ederek iki öncülü birbirine bağlayıp sonucun ortaya çıkmasını sağlayan terimdir. Kıyasın ortaya çıkmasını sağlayan asıl ve en önemli unsurlardan biridir. Orta terim “hüccet/delil” ve “isapattaki vasıta/aracı” olarak da isimlendirilir.
07. KÜÇÜK TERİM: Sonucun konusu olan ve kıyasta kaplamı en dar olan terime küçük terim denir.
08. KÜÇÜK ÖNCÜL: Küçük terimin bulunduğu öncüle, küçük öncül denilir.
09. BÜYÜK TERİM: Sonucun yüklemi olan ve mevcut kıyasta kaplamı en geniş olan terime, büyük terim denilir.
10. BÜYÜK ÖNCÜL: Büyük terimin bulunduğu öncüle, büyük öncül denilir.
11. KIYASIN ŞEKLİ: Orta terimin, kıyasın öncüllerinde konumuna göre, yani büyük öncülde konu, küçük öncülde yüklem veya tersi; her ikisinde de konu veya yüklem olması ile ortaya çıkan durumdur.

KIYASIN TEKNİK TERİMLERİNİN ÖRNEKLENDİRİLMESİ

- (1) Şarap içen fasıktır.
 - (2) Her fasığın şehadeti kabul edilmemektedir.
 - (3) O halde şarap içenin şehadeti kabul edilmemektedir.
- Burada 1 ve 2 kıyasın “öncüller”idir.
 - 3 kıyasın “matlubu/neticesi/sonucu”dur.
 - “Şarap içen, fasık ve şehadeti kabul edilmemek” ise “kıyasın terimleri”dir.
 - 1 ve 2’deki öncüllerin bir araya getirilmesi “kıyasın sureti”dir.

YÜKLEMLİ KİYASIN TEKNİK
TERİMLERİNE İLİŞKİN ÖRNEK KİYASLAR

Her	peygamber	masum	dur.	Büyük Öncül
Tümel niceleyici	Orta terim	Büyük terim	Bağ	
	Muhammed	peygamber	dir.	Küçük Öncül
	Küçük terim	Orta terim	Bağ	
O halde	Muhammed	masum	dur.	Sonuç

Her	Sarhoş edici	haram	dır.	Büyük Öncül
Tümel niceleyici	Orta terim	Büyük Terim	Bağ	
	Şarap	sarhoş edici	dir.	Küçük Öncül
	Küçük Terim	Orta terim	Bağ	
O halde	Şarap	haram	dur.	Sonuç

KIYASIN ŞARTLARI

1. Orta terim tekrar etmelidir. Bir başka ifade iki önermeyi birbirine bağlayan orta nokta, orta terimi olmaksızın kıyas kurmak mümkün değildir.
2. İki öncülden biri muhakkak olumlu olmalıdır.
Çünkü;
3. İster tikel olsun, ister tümel olsun iki olumsuz öncülden sonuç çıkmaz.
“Hiçbir insan at değildir.
Hiçbir at konuşan değildir.” öncüllerinden:
“O halde hiçbir insan konuşan değildir.” sonucu elde edilemez.
4. İki öncülden biri muhakkak tümel olmalıdır.
Çünkü;
5. İster olumlu, ister olumsuz olsun iki tikel öncülden sonuç çıkmaz.
“Bazı insanlar canlıdır.
Bazı canlılar attır.” öncüllerinden:
“Bazı insanlar attır.” sonucu çıkarılamaz.
6. Sonuç daima öncüllerin zayıf olanına bağlıdır. Yani öncüllerden biri olumsuz ise sonuç da kesinlikle olumsuz olur; öncüllerden biri tikel ise sonuç da kesinlikle tikel olur.
Olumsuzza örnek:
“Mü’min fasık değildir.
Fasığın şahadeti reddedilmiştir.” öncüllerinden:

“Mü’min şehadeti reddedilen değildir.”
sonucu çıkar.

Tikele Örnek:

“Bazı insanlar bilginlerdendir.

Her bilgine hürmet edilir.” öncüllerinden:

“O halde bazı insanlara hürmet edilir.”

Sonucu çıkar.

7. Küçük öncül olumsuz, büyük öncül tikel olursa kıyas sonuç vermez. Böyle bir durumda küçük öncülü tümel almak gerekir. Aksi halde her iki öncül de tikel olmuş olur. Büyük önermeyi de olumlu almak zorundayız, aksi halde öncüllerin ikisi de olumsuz olmuş olur. Ör: “Hiçbir karga insan değildir.

Bazı insanlar siyahtır.” öncüllerinden:

“Bazı kargalar siyah değildir.” sonucu çıkarılamaz.

YÜKLEMLİ KESİN KIYASIN KURALLARI

1. Her kıyasta “büyük terim, küçük terim, orta terim” olmak üzere üç terim bulunmalıdır. Üçten az ise kıyas olmaz. Üçten fazla ise bileşik kıyas veya dört terim yanlışı olur.

Ör.: 1

“Bütün insanlar akıllıdır.

İnsandır.” Kıyasında sadece iki terim vardır kıyas olmaz.

Ör.: 2

“Ahmet Mehmet’i sever;

Mehmet pırasayı sever;” öncüllerinden

“O halde ekrem pırasayı sever.” Sonucu çıkmaz çünkü burada dört terim vardır.

Ör: 3

“Arslan hayvandır;

Arslan bir burcun adıdır.” Öncüllerinden

“Burç hayvandır.” Sonucu çıkarki, her iki öncülde orta terim olan “arslan” farklı anlamlardadır.

Ör.:

Almanya Fransa’ya bitişiktir;

Fransa İspanya’ya bitişiktir;

O halde Almanya İspanya’ya bitişiktir.

Bir şeyler üretmek için aklı çalıştırmak gerekir.

Reçber bir şeyler üretmektedir.

O halde Reçber aklını çalıştırmaktadır.

Altın **göz**dür.

Her **göz**den yaş akar.

O halde altından yaş akar.

Ankara Türkiyenin başkentidir.

Ankara altı harflidir.

O halde Türkiye'nin başkenti aktı harflidir.

2. Orta terim sonuçta bulunmamalıdır.

Ör.: 1

“Tüm filozoflar düşünürdür;

Hiçbir düşünür cahil değildir;

Hiçbir cahil düşünür değildir.” Burada

sonucun, küçük öncülün döndürmesi olduğu

görülmelidir. Aslında geçerli sonucu: “Hiçbir

cahil filozof değildir.” olmalıdır.

3. Orta terim iki öncülde de tikel olarak alınamaz.

Ör.: 1

Bazı bayanlar kaprislidir.

X de bayandır.

O halde X de kaprislidir.

Ör.: 2

Hayat acıdır;
Biber acıdır;
O halde biber hayattır.

“Çam ağaçtır.

Meşe de ağaçtır.” öncüllerinden “Çam meşedir.” sonucu çıkarılamaz.

4. Sonuçta bulunan terimlerin kaplamı, öncüllerde bulunan terimlerin kaplamını aşmamalıdır.

Ör: 1

Her uyanık, fırsatları iyi değerlendirir;
Bazı politikacılar uyanıktır:
O halde Her politikacı, fırsatları iyi değerlendirir.

Ör.: 2

Demir serttir;
Demir madendir;
Her maden serttir.

Ör: 3

Tüm avukatların kazancı yerindedir;
Tüm avukatlar mantıklıdır;
Tüm mantıklılar kazancı yerinde olanlardır.

Ör: 4

Bazı kızlar öğrencidir;

Bütün öğrenciler açık gözdür;
O halde bütün kızlar açıkgözdür.

Tüm mantıkçılar mantıklıdır.
Hiçbir avukat mantıkçı değildir.
O halde hiçbir avukat mantıklı değildir.

5. Sonuç daima öncüllerin zayıfına bağlıdır.
6. İki olumsuzdan bir sonuç çıkmaz. Çünkü orta terimin iştiraki sağlanamaz.

“Hiçbir zenci beyaz değildir.
Hiçbir Türk zenci değildir.” öncüllerinden “hiçbir Türk beyaz değildir.” sonucu çıkmaz.

“Hiçbir demokrat yasakçı değildir.
Hiçbir cuntacı demokrat değildir.” öncüllerinden “hiçbir cuntacı yasakçı değildir.” sonucu çıkmaz.

“Hiçbir canlı ölümsüz değildir.
Hiçbir insan ölümsüz değildir.” öncüllerinden “hiçbir insan canlı değildir.” sonucu çıkmaz.

“hiçbir insan taş değildir.
Hiçbir konuşan taş değildir.” öncüllerinden “hiçbir konuşan insan değildir.” sonucu elde edilemez.

7. İki tikelden sonuç çıkmaz. Çünkü orta terimin iştiraki olmayacaktır.

“Bazı sürücüler ilkokul mezunudur.
Bazı üniversiteliler sürücüdür.” öncüllerinden
“bazı üniversiteliler ilkokul mezunudur.” sonucu çıkarılamaz.

“Bazı erkekler alıngandır.
Bazı kızlar alıngandır.” öncüllerinden “bazı kızlar erkektir.” sonucu çıkarılamaz.

“Bazı insanlar alimdir.
Bazı müzisyenler alim değildir.” öncüllerinden
“bazı müzisyenler insan değildir.” sonucu çıkarılamaz.

8. Öncüller olumlu ise sonuç olumsuz olamaz.